

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/186-192>

Müşviq Mehbalıyev
Bakı Mühəndislik Universiteti
mmehbaliyev@beu.edu.az

İRANIN NÜVƏ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə İranın nüvə fəaliyyətinin əsas inkişaf mərhələləri nəzərdən keçirilir. Müəllif İran ətrafında yaranmış ümumi geosiyasi mənzərəni nəzərdən keçirərək, rəsmi Tehranın nüvə siyasətinin əsas məqamlarına aydınlıq gətirir. İranın beynəlxalq münasibətlərin aktorları ilə münasibətlərində son onilliklərdə nüvə fəaliyyəti kontekstində baş verən dəyişikliklərə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: *İran, islam, nüvə fəaliyyəti, təhlükəsizlik, ABŞ*

Mushvig Mehbalıyev
Baku Engineering University
mmehbaliyev@beu.edu.az

The main stages in the development of Iran's nuclear activities

Abstract

The article examines the main stages in the development of Iran's nuclear activities. Considering the general geopolitical landscape around Iran, the author specifies the main provisions of the nuclear policy of official Tehran. Particular attention is paid to changes in Iran's relations with participants in international relations in recent decades in the context of nuclear activities.

Keywords: *Iran, Islam, nuclear activity, security, USA*

Giriş

Əvvəlcə şah İranının, daha sonra İran İslam Respublikasının (İİR) nüvə proqramının formalaşması və inkişafı prosesinin kökü ABŞ Prezidenti Duayt Eyzenhauerin 8 dekabr 1953-cü ildə BMT Baş Assambleyasındakı məşhur “Sülh üçün atom” nitqinə gedib çıxır. Bu nitqdə mülki sahədə nüvə enerjisindən istifadənin qeyd-şərtsiz faydası fikri vurğulanırdı (Aliyev, 2004). ABŞ və İran arasında atom enerjisi sahəsində ölkələr arasında əməkdaşlığın başlanmasına səbəb olan yaxınlaşma İkinci Dünya müharibəsi dövründə başladı. 1941-ci ildə Rza Pəhləvinin taxtından imtina etməsi, demokratik hərəkətin genişlənməsi və 1941-1943-cü illərdə SSRİ-nin İranda mövqeyinin güclənməsi hakimiyyətdə qalan şah qüvvələrinin Böyük Britaniya və Amerika Birləşmiş Ştatları ilə yaxınlaşmağa istiqamətlənməsinə təkan verdi (2). ABŞ-ın İranla bu mərhələdəki əməkdaşlığının əsas məqsədlərindən biri SSRİ-nin İranda möhkəmlənməsinin qarşısını almaq, öz təsirini yaymaq, habelə neft yataqlarından istifadə təminatları əldə etmək idi. ABŞ-ın İranda mövqeyinin möhkəmlənməsi 1953-cü il avqust çevrilişindən sonra baş verdi, bu dövrdə Vaşinqtona loyal olmayan İran Baş naziri M.Müsəddiq hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Müsəddiqin devrilməsi və Qərb yönümlü Məhəmməd Rza Pəhləvinin təkbaşına hakimiyyətinin bərpası ilə amerikalılar İranın silahlı və təhlükəsizlik strukturlarının yenidən qurulmasında fəal iştirak etməyə başladılar. Vaşinqtonun dəstəyi ilə İranın siyasi sisteminin müdafiəsini təmin edən, İran Konstitusiyasına zidd olan kommunist və digər ideologiyalara qarşı mübarizə aparən Ölkə Təhlükəsizlik və İnformasiya Təşkilatı (SAVAK) yaradıldı (3). ABŞ 1957-ci ildə şah hökuməti ilə nüvə enerjisindən istifadə sahəsində əməkdaşlıq müqaviləsi imzaladı (4). Bu sənəd aşağıdakıları nəzərdə tuturdu (5):

1. İran və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında tədqiqat reaktorlarının layihələndirilməsi, tikintisi və istismarı, fiziki və bioloji tədqiqatlarda, tibbi terapiyada, kənd təsərrüfatında və sənayedə radioaktiv izotoplardan istifadə barəsində məlumat mübadiləsi.

2. İrana ABŞ-dan Sazişdə nəzərdə tutulmuş şərtlərlə və miqdarda izotopla zənginləşdirilmiş uran-235 göndərilməsi; İran ərazisindən işlənmiş nüvə yanacağıının çıxarılması.

3. Dinc məqsədli nüvə tədqiqatı layihələrinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan materialların satışı və digər formalarda tədarükü.

4. İranın ABŞ-ın Nüvə Enerjisi Komissiyasına illik hesabatları şəklində İranın nüvə enerjisindən dinc məqsədli istifadə sahəsindəki fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə nəzarət mexanizminin tətbiqi.

5. İranın Sazişə uyğun olaraq əldə edilmiş materialların, avadanlıqların və cihazların nüvə silahı yaratmaq məqsədi ilə, hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməməsi, habelə Komissiyanın müvafiq icazəsi olmadan üçüncü tərəfə verməməsi barədə öhdəlik götürməsi.

6. Tərəflərin nüvə enerjisindən, xüsusən də elektrik enerjisi istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş reaktorların layihələndirilməsi, istismarı və dinc istifadəsi sahəsində əməkdaşlığının uzadılması və daha da genişləndirilməsi imkanı.

Bu sazişin imzalanması tərəflər arasında nüvə enerjisindən dinc məqsədlərlə istifadə sahəsində sıx əməkdaşlığın təməlini qoydu. Bu, CENTO-nun Nüvə Tədqiqatları İnstitutunun 1957-ci ildə Bağdaddan Tehrana köçürülməsində əksini tapdı. Bu institut 1959-cu ildə Məhəmməd Rza Pəhləvi tərəfindən qurulan Tehran Nüvə Tədqiqatları Mərkəzinin (TNTM) sələfi idi (Yevseyev, 2013).

ABŞ ilə razılaşma çərçivəsində götürdüyü öhdəliklərin bir hissəsi olaraq, İran 1963-cü ildə Atmosferdə, kosmik məkanda və su altında nüvə silahı sınaqlarının qadağan edilməsi haqqında Müqaviləyə qoşuldu.

Tehran Universiteti nəzdində TNTM-nin inşası 1967-ci ildə başa çatdı. Eyni zamanda, Amerikanın AMF şirkəti tərəfindən hazırlanmış 5 MVt gücündə nüvə tədqiqatı reaktoru işə salındı. İranın tədqiqat reaktoru üçün yanacaq kimi tələb olunan 5,15 kq yüksək dərəcədə zənginləşdirilmiş uran Amerikanın "General Dynamics" firması tərəfindən göndərildi (Ivanov, 1977). Tədqiqat reaktorunda istifadə olunan uranın 93% zənginləşdirildiyi bildirilirdi (8). Bundan əlavə, ABŞ tədqiqat məqsədləri üçün 112 qram plutonium və plutoniumun kimyəvi ayrılması üçün tələb olunan isti kameralar göndərdi (9).

1 iyul 1968-ci ildə İran 1970-ci ilin fevralında Məclis tərəfindən təsdiqlənən Nüvə Silahının Yayılmaması haqqında Müqaviləni (NSYM) imzaladı. Müqavilənin 4-cü maddəsində İranın "ayrı-seçkiliyə yol verilmədən nüvə enerjisini tədqiq, istehsal etmək və dinc məqsədlərlə istifadə etmək" hüququ təsbitini tapmışdı (10).

1969-cu ildə ABŞ və İran nüvə enerjisindən istifadə sahəsində əməkdaşlıq müqaviləsini daha 10 il müddətinə uzatdılar (11). Elə həmin il "Tehran layihəsi"nin iştirakçılarının sayı genişlənilir - İran Fransa Atom Enerjisi Komissarlığı ilə tədqiqat reaktorunun təmiri üçün xidmətlərin göstərilməsi barədə razılığa gəlir (Rıza, 2008). 1972-ci ildə şah İranda nüvə sektorunun inkişafını təmin etmək məqsədi ilə Kanada ilə əməkdaşlıq müqaviləsi imzaladı (Albright, Hinderstein, 2002). Daha sonra oxşar müqavilələr 1975 və 1978-ci illərdə Fransa, 1974 və 1976-cı illərdə Almaniya, 1976-cı ildə Hindistanla bağlandı (14).

1974-cü ildə Məhəmməd Rza Pəhləvi nüvə proqramını energetika siyasətində prioritet elan edərək İran Atom Enerjisi Təşkilatının (İAET) yaradıldığını bildirdi. Bunun əsas motivi bazarda dəyərinin artması səbəbindən "nəcib material" sayılan neftin ölkənin daxili ehtiyaclarına xidmət etmək üçün boş yerə sərf edilməməsinə inam idi (15).

1974-cü ilin martında Məhəmməd Rza ölkənin nüvə sektorunun inkişafı planlarını elan etdi. Bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulurdu:

1. Növbəti 20 ildə 23 min MVt elektrik enerjisi istehsal etmək üçün 20 nüvə stansiyasının inşası.

2. Uranın zənginləşdirilməsi, yanacaq istehsalı və sərf edilmiş yanacağın yenidən emalı texnologiyaları da daxil olmaqla tam nüvə tsiklinin mənimsənilməsi.

Bu proqramın açıqlanmasından qısa müddət sonra İran xarici şirkətlərlə nüvə obyektlərinin inşası ilə bağlı bir sıra müqavilələr imzaladı. Belə ki, 1974-cü ilin noyabr ayında "Siemens Kraftwerk Union" (KWU) törəmə müəssisəsi ilə 1975-ci ildə başlayan və 1979-cu ilin əvvəllərində

İslam İnqilabı səbəbilə dayandırılan Buşehrde iki reaktorun inşası barədə saziş əldə edildi. Fransanın "Framatome" şirkəti ilə 1979-cu ilin yanvarında başlayan və eyni səbəblə aprel ayında ləğv edilən Darhovində iki obyektin inşası ilə əlaqədar saziş bağlandı (Bruno, 2010). Nüvə mütəxəssislərinin hazırlanması üçün dünyanın bir sıra nüfuzlu universitetləri və texniki mərkəzləri ilə, xüsusən 1974-cü ildə Massaçusets Texnologiya İnstitutu ilə kadr hazırlığına dair ikitərəfli müqavilələr imzalandı (17). 1974-1977-ci illərdə nüvə alimlərinin sayı 67-dən 862-yə yüksəldi. 1975-1977-ci illər arasında İAET-in büdcəsi 30,6 milyon dollardan 3 milyard dollara qədər artaraq İran Milli Neft Şirkətindən sonra ikinci yeri tutdu (Cordesman, Al-Rodhan, 2006).

İrənin tam nüvə tsikli texnologiyasına yiyələnməkdə maraqlı olduğu nəzərə alınaraq Tehran tərəfindən nüvə sektoruna qoyulan sərmayələrin əhəmiyyətli dərəcədə artması və nüvə proqramının aşkar irəliləməsi Vaşinqtonda narahatlığa səbəb oldu. Məhəmməd Rza Pəhləvinin Hindistanın nüvə sınağından az sonra bir fransız jurnalistə verdiyi müsahibədə nüvə silahının yaradılması ehtimalından bəhs etdiyi açıqlaması iki ölkə arasındakı inamsızlıq mühitini gücləndirdi (Ehteshami, Zweiri, 2008). "Milli Kəşfiyyat Qiymətləndirməsi: Nüvə silahının daha geniş yayılması perspektivləri" başlıqlı avqust 1974-cü il tarixli sənəddə Tehranın nüvə silahı yaratmaq potensialı ilə əlaqədar "Şahın İrəni hesaba alınacaq gücə çevirmək istəklərinin şübhə doğurmadiğı" qeyd olunurdu (20). Məruzədə digər dövlətlərin, xüsusən Hindistanın milli nüvə proqramlarının İran proqramı ilə bağlı vəziyyətin inkişafına təsiri də vurğulanırdı. Tehran ilə Vaşinqton arasındakı münasibətlərdəki əlavə gərginlik mənbəyi Məhəmməd Rza Pəhləvinin 1974-cü ilin mayında Hindistanın nüvə silahını sınaqdan keçirməsi fonunda ehtiyatla qarşılanan nüvə materiallarının emalı üçün milli potensial yaratmaq istəyi oldu. Bu mövzuda konsensusun olmaması Amerika köməyinin azalmasına, ABŞ-dan nüvə texnologiyaları göndərilməsinin qadağan edilməsinə səbəb oldu (21). İrənlə ABŞ arasında nüvə enerjisi sahəsində gələcək əməkdaşlıq barədə danışıqlar prosesi 1978-ci ildə ABŞ-İrən sazişinin imzalanması ilə başa çatdı. Sənədin imzalanmasından əvvəl şah 18 iyun 1977-ci ildə ABŞ səfiri Uilyam Sallivan ilə görüşü zamanı uran emalı obyektinin inşası planından imtina etdiyini açıqladı (22). ABŞ prezidenti C.Karter isə 1977-ci ilin dekabrında Tehrana səfəri zamanı İrəni "azadlıq adası" elan etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika tərəfi İrənlə problemlə vəziyyətin tez həll olunmasında son dərəcə maraqlı idi, bunu ABŞ-ın şah rejiminə etdiyi güzəştlər sübut edirdi. Belə ki, nüvə materiallarının təkrar emalı məsələsindəki əsas alternativlərdən biri kimi ABŞ Milli Təhlükəsizlik Şurasının H.Kissincer tərəfindən imzalanmış sənədində əksini tapan İrənda çoxmillətli emal zavodunun inşası nəzərdən keçirilirdi (Iran Nuclear Chronology, 2011). 1976-cı ildə ABŞ prezidenti J. Ford İrəna plutoniumun nüvə reaktor yanacağından ayrılması üçün Amerika istehsalı olan emal qurğusunun satılması təklifini ehtiva edən sənəd imzaladı (Mousavian, 2012). Bundan əlavə, 1978-ci il Amerika-İrən Əməkdaşlıq Sazişinin 6-sı maddəsi tərəflərin bu mövzuda razılıq əldə etməsi halında nüvə materiallarının emalı və uranın zənginləşdirilməsi imkanını nəzərdə tuturdu. Müəyyən olunurdu ki, İrəna sonrakı sərəncam vermə zamanı aşağıda göstərilən alternativlərə uyğun olaraq istifadə edilmiş nüvə yanacağından istifadə üsulunu seçmək hüququ verilirdi:

1. İşlənmiş yanacağın İrənda saxlanması;
- 2.İstifadə olunmuş yanacağın müəyyən haqq müqabilində ABŞ-da saxlanması;
- 3.Sazişin hər iki tərəfinin tanıdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq işlənmiş yanacağın saxlanması, emalı və ya başqa formada istifadəsi (25).

1979-cu ildə İrənda İslam İnqilabı baş verdi, nəticədə Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu, Məhəmməd Rza şah ölkədən qaçdı. Siyasi mübarizənin gedişində Ayətullah Ruhullah Xomeyninin rəhbərlik etdiyi müsəlman ruhanilər hakimiyyətə gəldi. 1 aprel 1979-cu ildə İran İslam respublikası elan edildi. 1979-cu ilin noyabrında ölkə daxilindəki vəziyyətin sabitləşməsi və Amerika səfirliyində girovların götürülməsi fonunda Qərb ölkələri ilə Tehran arasında münasibətlərdə kəskin soyuqlaşma baş verdi.

İslam İnqilabının qələbəsi ilə İran İslam Respublikası (İİR) dövlətçiliyinin yeni tarixi dövrünə qədəm qoydu və ölkənin nüvə proqramının gələcək taleyi sual altında qaldı. 1979-cu il İslam İnqilabı nəticəsində qurulan yeni rejimin əsas vəzifələrindən biri də şah dövrünün siyasətindən

uzaqlaşmaq və hər şeydən əvvəl xarici və daxili siyasətdə Qərb yönümlü xətdən imtina etmək idi. Nüvə proqramı Qərb ölkələrinin və onların İranda işləyən mütəxəssislərinin birbaşa iştirakı ilə həyata keçirilən layihə olmaqla, islamçılar tərəfindən Qərbin qəbul etdirirdiyi bahalı layihə və monarxiyanın mirası kimi nəzərdən keçirilirdi. Buna baxmayaraq, Tehranın nüvə proqramının gələcək inkişafı ilə bağlı mövqeyi birmənalı deyildi. İranın nüvə silahları ilə bağlı mövqeyi də qaranlıq qalırdı. Ayətullah Xomeyninin "ideoloji və əxlaqi səbəblərə görə" nüvə silahının yaradılması ideyasını rədd etdiyi (26) təxminləri ilə yanaşı, İslam İnqilabı dövründə Xomeyninin müşavirinin enerji mütəxəssisi Feridun Feşarakiyə: "İslam Cümhuriyyəti üçün atom bombası yaratmaq sizin borcunuzdur" söyləməsi (Orr, 2010) barədə məlumatlar yayılmışdı.

İranın nüvə proqramının sonrakı inkişafına dair rəsmi mövqeyi Enerji naziri Həsən Abbaspur, onun müavini Sahabi və İran İslam Respublikasının ilk prezidenti Əbulhəsən Bənisedrin 17 iyun 1980-ci il tarixli birgə iclasından sonra elan edildi. Birgə açıqlamada deyilirdi: "Qəbul etdirilmiş müstəmləkəçi müqavilələr əsasında keçmiş rejimin başladığı reaktorların tikintisi ölkəyə iqtisadi, siyasi və texniki baxımdan zərər verərək, imperialist ölkələrdən güclü asılılığa səbəb olmuşdur. Bu müqavilələrin icrası inqilabın qələbəsindən sonra dayandırılmışdır" (28).

Lakin tezliklə ölkəni bürüyən elektrik enerjisi çatışmazlığı səbəbindən nüvə proqramının həyata keçirilməsinin mümkünlüyü qəbul edilməyə başlandı. Bu istiqamətdə fəaliyyətin bərpası İAET-in yeni rəhbəri Rza Amrolahi tərəfindən 1982-ci ilin əvvəlində rəsmən bəyan edildi.

Avropa ölkələri ilə münasibətlərdəki pozitiv dəyişikliklər İranla ABŞ arasındakı münasibətlərdəki böhranın kölgəsində qaldı, 1979-cu ilin noyabrında Tehrandakı Amerika səfirliyində girov götürülməsi və yeni İran hökumətinin Amerika və İsrail əleyhinə çıxışları nəticəsində bu böhran daha da ağırlaşdı. 1982-ci ilin sentyabrında ABŞ nüvə materiallarının ixracına nəzarəti sərtləşdirdi və İran da daxil olmaqla Amerika nüvə texnologiyasını əldə etmək üçün Vaşinqtonun xüsusi icazəsinə ehtiyac tələb olunan 63 ölkənin siyahısını hazırladı (Soofi, Ghazinoory, 2013). 1984-cü ildə nüvə materialları, avadanlıq və texnologiyaların göndərilməsi üzərinə tamamilə qadağa qoyuldu. Vaşinqton Tehranın nüvə proqramının inkişafının qarşısını almaq üçün digər ölkələrə təzyiq göstərirdi. BAEA-nın 1983-cü ildə İsfahandakı obyektə araşdıraraq İranın orada reaktor inşa etmək qərarını elan etdikdən sonra əvvəlcə kömək göstərəcəyini vəd etməsi, lakin sonradan ABŞ-in təsiri altında yardım qərarını geri götürdüyü də məlumdur (30).

1980-1988-ci illərdəki İran-İraq müharibəsi İranın nüvə proqramının inkişafına böyük təsir göstərdi. Beynəlxalq təcrid vəziyyətində olan İran nüvə sahəsində fəaliyyətin həyata keçirilməsində kömək edə biləcək etibarlı tərəfdaşlar axtarmağa başladı. İran tərəfinin Pakistanın nüvə proqramının yaradıcısı Əbdül Qadir Xanla əməkdaşlığı İranın nüvə proqramının taleyinə ciddi təsir göstərdi.

İranın nüvə proqramının tammiqyaslı bərpası 1989-cu ildə yeni prezident Əli Əkbər Haşimi-Rəfsəncaninin rəhbərliyi dövründə başlandı. 1990-cı ildə İAET rəhbəri Rza Amrolahi vitse-prezidentlərdən biri təyin edildi, bu da nüvə proqramının vacibliyini vurğulayırdı. Rəfsəncaninin dövründə uran yataqlarının işlənməsi, uranın emalı və zənginləşdirilməsi sahəsində fəaliyyətlər, ağır su reaktorunun layihələndirilməsi bərpa olundu.

Rəfsəncaninin prezidentliyi dönməndə xarici siyasət təmasları genişləndi. Professor A.Ehteşaminin qeyd etdiyi kimi, Rəfsəncaniyə görə, İran İslam Respublikasının müstəqilliyi onun dünya birliyinə, dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyanı nəzərdə tuturdu (31). Əsas prioritetlərdən biri atom elektrik stansiyasının işə salınması vasitəsilə ölkənin enerji sektorunun bərpası olduğundan, Tehran BAEA ilə yaxınlaşmaya getdi. Belə ki, 1992-ci ilin fevralında İran Agentliyə özünün nüvə obyektlərini yoxlamaq imkanı verdi. Bildirilirdi ki, İsfahan, Tehran, Kərəc və Kalay şəhərlərindəki obyektlərdə aparılan yoxlamalar zamanı Tehran tərəfindən NSYM-nin heç bir pozuntusu aşkar edilmədi (32).

Vaşinqtonun təsiri altında 1990-cı illərdə ÇXR, Argentina, İspaniya, Braziliya, Hindistan, Pakistan və b. ölkələr İranla nüvə enerjisi sahəsində əməkdaşlığı dayandırdı (33). Bu vəziyyətdə SSRİ İrana milli nüvə proqramının inkişafında kömək etməyə və ABŞ-in təsirinə müqavimət göstərməyə qadir olan yeganə etibarlı tərəfdaş idi. İki ölkə arasındakı münasibətlərin əsasını SSRİ

ilə İran arasında 22 iyun 1989-cu ildə imzalanmış uzunmüddətli ticarət-iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq proqramı təşkil etdi. Bu sənədə uyğun olaraq tərəflərin atom enerjisindən dinc məqsədlər üçün istifadə sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutulurdu (34). 25 avqust 1992-ci ildə iki sənəd: Rusiya Federasiyası Hökuməti ilə İran Hökuməti arasında İran ərazisində atom elektrik stansiyası inşasında əməkdaşlıq haqqında Saziş və bu Sazişin şərtlərini konkretləşdirən əlavə Protokol imzalandı. 1995-ci ilin yanvarında tərəflər Büşehr AES-in 1998-ci ildə başlanan ilk enerji blokunun inşasına dair müqavilə imzaladılar. 2011-ci ildə AES istifadəyə verildi (US to tighten nuclear export controls, 1982).

ABŞ İranla nüvə enerjisi və raket proqramları sahəsində əməkdaşlıq edən Rusiya müəssisələrinə sanksiya tətbiq etdi (Aliyev, 2004). Buna baxmayaraq, Rusiya İranla münasibətlərin mehriban qonşuluq xarakteri daşdığı və atom enerjisi sahəsində əməkdaşlığı davam etdirməyə hazır olduğunu təsdiqlədi. 2001-ci ildə Rusiya Federasiyası və İran arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsasları və əməkdaşlığın prinsipləri haqqında müqavilə imzalandı (Vaez, Sadjadpour, 2013).

Nəticə

İrənin nüvə proqramı ilə əlaqədar vəziyyətdəki gərginliyin zirvəsi İran Xalq Mücahidləri Təşkilatının (İXMT) nümayəndəsinin 2002-ci ilin avqust ayında Natanz və Arakdakı obyektlərdə İranın gizli nüvə fəaliyyətini ifşa edən açıqlama ilə çıxışı oldu. 2002-ci ilin dekabrında obyektlərin müvafiq fotosəkilləri mətbuatda yer aldı. Elm və Beynəlxalq Təhlükəsizlik İnstitutunun (İSİS) hesabatında qeyd edildiyi kimi, tikilməkdə olan obyektlər ikili təyinatla malikdir və nüvə silahı istehsalı üçün istifadə edilə bilər. Bu andan etibarən İranın nüvə proqramı tarixindəki böhran mərhələsi başlandı. Bu mərhələ 14 iyul 2015-ci ildə Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planının qəbul edilməsi ilə başa çatdı.

Ədəbiyyat

1. Aliyev, S.M. (2004). Istoriya Irana. XX vek. M.: In-t vostokovedeniya RAN: Kraft+.
2. DNYAO. Problemy preodoleniya / Sayt sluzhby vneshney razvedki RF. URL: <http://svr.gov.ru/material/4-iran.htm>
3. Dogovor o nerasprostraneni yadernogo oruzhiya. Sayt OON. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/npt.shtml
4. Dogovor ob osnovakh vzaimootnosheniy i printsipakh sotrudnichestva mezhd RF i IRI. Arkhiv MID RF – URL: http://archive.mid.ru/bdomp/spd_md.nsf/0/5D03959EA7B7215943257F7700477720
5. Dolgosrochnaya programma trgovno-ekonomicheskogo i nauchno-tekhnicheskogo sotrudnichestva mezhd SSSR i IRI, na period do 2000 goda (Moskva, 22 iyunya 1989 g.). URL: <http://russia.bestpravo.ru/fed1991/data02/tex12913.htm>
6. Yevseyev, V.V. (2013). Perspektivy iranskoy yadernoy programmy pri prezidente Khasane Roukhani. M., IBV.
7. Ivanov, M.S. (1977). Istoriya Irana. M., Izdatel'stvo MGU.
8. Protokol k Soglasheniyu mezhd Pravitel'stvom RF i Pravitel'stvom IRI o sotrudnichestve v sooruzhenii na territorii Irana AES ot 25 avgusta 1992 g. Rosatom. URL: http://www.rosatom.ru/resources/03a10680462aa521b6ecf6d490c073ed/protocol_russia_iran_rus.pdf
9. Rech' prezidenta SSHA g-na Dvayta D. Eyzenkhauera na zasedanii GA OON 8 dekabrya 1953 goda. Sayt OON. URL: <http://www.un.org/ru/ga/iaea/eisenhower-2.htm>
10. Soglasheniye mezhd Pravitel'stvom RF i Pravitel'stvom IRI o sotrudnichestve v sooruzhenii na territorii Irana AES. Arkhiv MID RF. URL: http://archive.mid.ru/bdomp/spd_md.nsf/0/EA6DD2836253625243257F77004797BF
11. U yadernogo poroga: uroki yadernykh krizisov Severnoy Korei i Irana dlya rezhima nerasprostraneniya. (2007). Pod red. A.Arbatova. Mosk. Tsentr Karnegi. M.: ROSSPEN.
12. Riza, SH. (2008). Kratkaya istoriya Irana. SPb.: Peterburgskoye Vostokovedeniye.

13. Albright, D., Hinderstein, C. (2002). Iran Building Nuclear Fuel Cycle Facilities: International Transparency Needed. Institute for Science and International Security. December 12. URL: <http://isis-online.org/isis-reports/detail/iran-building-nuclear-fuel-cycle-facilities-international-transparency-need/8#images>
14. Beirut Marine Barracks Bombing Fast Facts. (2015). CNN/Updated October 19. URL: <http://edition.cnn.com/2013/06/13/world/meast/beirut-marine-barracks>.
15. Katzman, K. CRS Report for Congress: The Iran-Libya Sanctions Act. U.S. Department of State. URL: <http://fpc.state.gov/documents/organization/66441.pdf>
16. Bruno, G. (2010). Iran's Nuclear Program. Council on Foreign Relations. March 10. URL: <http://www.cfr.org/iran/irans-nuclear-program/p16811>
17. Canada and Iran Agreement for cooperation in the peaceful uses of atomic energy. UN Treaty Collection. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20977/volume-977-I-14184-English.pdf>
18. Cordesman, A., Al-Rodhan, K. (2006). Iran's Weapons of Mass Destruction: The Real and Potential Threat. Center for Strategic and International Studies. URL: <https://books.google.ru/books?id=dZy0nEILHJsC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
19. Ehteshami, A., Zweiri, M. (2008). Iran's Foreign Policy: From Khatami to Ahmadinejad.
20. Fayazmanesh, S. The United States and Iran: sanctions, wars and the policy of dual containment. Routledge studies in Middle Eastern politics.
21. Information on Two Top Secret Nuclear Sites of the Iranian Regime (Natanz & Arak). Iran Watch. December 1, 2002. URL: <http://www.iranwatch.org/library/ncri-info-2-top-secret-nuclear-sites-12-02>
22. Iran/Nuclear Threat Initiative Site – URL: <http://www.nti.org/learn/countries/iran/nuclear/>
23. Iran Nuclear Chronology. (2011). Nuclear Threat Initiative. May, 554 p. URL: http://www.nti.org/media/pdfs/iran_nuclear.pdf?_=1316542527
24. Mousavian, S.H. (2012). The Iranian nuclear crisis: a memoir. Carnegie Endowment for International Peace.
25. National Security Decision Memorandum 292. "U.S.-Iran Nuclear Cooperation". 22 April 1975, signed by Henry Kissinger, Secret. The National Security Archive. The George Washington University. URL: <http://nsarchive.gwu.edu/nukevault/ebb521-Irans-Nuclear-Program-1975-vs-2015/05.pdf>
26. Nuclear power in Iran. World Nuclear Association. Updated January 16. URL: <http://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-g-n/iran.aspx>
27. Orr, T. (2010). Iran and nuclear weapons. The Rosen Publishing Group, 23 p. URL: <https://books.google.ru/books?id=61ODaAcFA-EC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
28. Pierre, B. Shahab-3 / Missile Defense Advocacy Alliance. URL: <http://missiledefenseadvocacy.org/missile-proliferation/iran/ballistic-missile-program-overview/shahab-2/>
29. Soofi, A., Ghazinoory, S. (2013). Science and innovation in Iran: Development, Progress and Challenges. Palgrave Macmillan. Vaez, A., Sadjadpour, K. Iran's Nuclear Odyssey: Costs and risks.
30. Special National Intelligence Estimate: Prospects for Further Proliferation of Nuclear Weapons. The National Security Archive. The George Washington University. URL: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB240/snief.pdf>
31. State Department cable 125971 to Embassy Tehran, "U.S.-Iran Nuclear Cooperation Agreement". 17 May 1978, Confidential. The National Security Archive. The George Washington University. URL: <http://nsarchive.gwu.edu/nukevault/ebb521-Irans-Nuclear-Program-1975-vs-2015/09.pdf>
32. U.S. Embassy Tehran cable 5192 to Department of State, "Shah's Alleged Statement on Nuclear Weapons," 25 June 1974, Confidential. The National Security Archive. The George Washington University. URL: <http://nsarchive.gwu.edu/nukevault/ebb521-Irans-Nuclear-Program-1975-vs-2015/01.pdf>

33. U.S. Embassy Tehran cable 5397 to State Department, "Audience with Shah". 20 June 1977, Confidential. The National Security Archive. The George Washington University. URL: <http://nsarchive.gwu.edu/nukevault/ebb521-Irans-Nuclear-Program-1975-vs-2015/08.pdf>
34. United States of America and Iran Agreement for cooperation concerning civil uses of atomic energy. URL: https://ahlbauer.files.wordpress.com/2012/04/19570305_iran-usa_nuclear-cooperation.pdf
35. US to tighten nuclear export controls. (1982). The Milwaukee Journal. Sep 9. URL: <https://news.google.com/newspapers?id=FmoaAAAAIIBAJ&sjid=1ykEAAAAIIBAJ&pg=2991%2C4670430>
36. Vaez, A., Sadjadpour, K. (2013). Iran's Nuclear Odyssey: Costs and risks. Carnegie Endowment for International Peace.

Göndərilib: 10.02.2024

Qəbul edilib: 17.03.2024